

שתי גדות לשיבה: פלסטין והפליטים

חנין נעאמנה¹

המשמעות של מסמכי המשא ומתן של הרשות הפלסטינית שנחשפו בערוץ הטלוויזיה אל-ג'זירה בסוף ינואר, שכללו הצעות "אלטרנטיביות" של הרשות לויתור על זכות השיבה הפלסטינית, אינה משתמעת לשתי פנים: מתן לגיטימציה לאפוטרופסות של ישראל על רכושם של הפליטים הפלסטינים החיים בגולה ובתוך גבולות פלסטין ההיסטורית, ואימוץ השיח הישראלי שמגביל את מימוש זכות השיבה לגבולותיה של המדינה הפלסטינית העתידית, אף על פי שאין לכך הצדקה אנושית, מוסרית או משפטית כלשהי. טרגדיית הפליטים הפלסטינים קדמה למשא ומתן ולפרויקט "המדינה הפלסטינית" ושורשיה נטועים בארץ פלסטין, לא ב"מדינת פלסטין". רכושם של הפליטים בפלסטין עודנו קיים בזיכרונם, והם עדיין מצפים ליום שבו יחזרו לארצם.

מלבד האדמות והמבנים, רכושם של הפליטים הפלסטינים כולל נכסי נייא פרטיים וציבוריים, חשבונות בנק ומניות מסחריות, לצד מורשת ספרותית ותרבותית המוחזקת בספריות פרטיות וציבוריות, מסמכים למיניהם ורכוש של הווקף המוסלמי: מסגדים, בתי קברות ועוד. מאז הנכבה בשנת 1948, העניקה ישראל לגיטימציה להשתלטות על רכוש זה באמצעות חוק נכסי נפקדים, אשר על פיו הוכרזו הפליטים הפלסטינים (לרבות העקורים), נפקדים ורכושם הועבר לחזקת האפוטרופוס על נכסי נפקדים, כדי "להגן" עליו עד לגיבושו של פתרון פוליטי עתידי לשאלת הפליטים. בעת חקיקתו גינה האו"ם את החוק, אך ישראל הרגיעה את הסערה שפרצה בעקבות החקיקה והצהירה כי האפוטרופוסות שלה על רכוש הפליטים זמנית והיא תפקע לאחר שיתגבש הסכם פוליטי עם הפלסטינים.

בפועל, זה למעלה משישים שנה, מאז הנכבה, חותרת ישראל בעקביות לשימוש ברכוש הפלסטיני הזה ולמכירתו ללא כל בסיס משפטי. היא התייחסה לרכושם של הפליטים כאל שלל מלחמה, תוך שהיא מעבירה אותו לקרן קיימת לישראל או לרשות הפיתוח, אשר החכירה בתים ומסגדים, בחוזים חתומים לתקופות של כמאה שנה, או באמצעות חוזי מכירה מוצהרים וסודיים של חלק גדול מהנכסים. מלבד זאת נהרסו מבנים רבים שמצבם הורע כתוצאה מההזנחה ארוכת השנים.

כדי להשלים את המלאכה, תיקנה הכנסת באוגוסט 2009 את חוק מינהל מקרקעי ישראל, ואיפשרה באמצעות התיקון את הפרטתם של 800 אלף דונם – בהם חלק גדול מאדמות הפליטים הפלסטינים – ומכירתם בשוק החופשי לגורמים פרטיים למטרות רווח, בתנאי שגורמים אלה יהיו אזרחי ישראל או יהודים על פי חוק השבות. חוק זה נועד לאפשר את השלמת ההשתלטות על מה שנשאר מנכסים אלה וחיסולם במכירה פומבית בגיבוי חוקי, חרף העובדה כי פעולה זו מנוגדת לאמנות בינלאומיות ולהחלטה 194 של האו"ם, שהורתה על שיבתם המיידית של הפליטים הפלסטינים לאדמותיהם ולבתייהם.

פעולותיה אלה של ישראל והיד החופשית ששלחה בנכסים הפרטיים והציבוריים של הפליטים ובנכסי הווקף, היו אפופות סודיות מאז השנים הראשונות שלאחר הנכבה, מתוך כוונה לכסות על מעשיה ועל האסטרטגיה שלה לחיסול זכות הקניין של הפלסטינים בנכסים אלה, כאמצעי לחיסול זכות השיבה. אין בתיקונו של חוק מינהל מקרקעי ישראל ב-2009 אלא כדי להוות מעבר "חוקי" אל הצעד הבא במבצע החיסול: מכירה סופית של רכוש הפליטים. ישראל לא היתה נוקטת צעד כזה בפומבי, לולא האווירה הפוליטית התומכת במסגרת המשא ומתן הלא מאוזן עד כדי אבסורד עם הפלסטינים. שכן, ישראל הצליחה להפוך על פיה את הנוסחה הלגיטימית, המבוססת על קשר בל יינתק בין זכות השיבה לרכוש הפליטים. בהתבסס על המציאות שקבעה ישראל, ביטול המרכיב הראשון מביא בהכרח ובמישרין לביטול המרכיב השני. כפי שנחשף במסמכי ערוץ אל-ג'זירה, תהליך המשא ומתן הביא לכך שהנוסחה של "זכות השיבה מוגבלת למדינה הפלסטינית" הפכה לכלל בלתי מעורער. כך נדחקה שאלת הרכוש לשוליים, עד כדי הפיכתה של זכות השיבה למצב סוריאליסטי ובלתי מציאותי.

כחלק מהתוכנית לחיסול הבעלות הפלסטינית על רכוש זה, נקטה ישראל אסטרטגיה של מונופול על המידע הקשור לרכושם של הפליטים והפיכתו לבלתי נראה. היא הרחיקה את המידע מעיניהם של הפליטים והחוקרים ואף משותפיה למשא ומתן. במסגרת הנתבים המשפטיים, נכשלו היוזמות והניסיונות לחשוף את רשימת הנכסים שישראל השתלטה עליהם והעבירה לחזקתו של האפוטרופוס על נכסי נפקדים. עתירות שהוגשו לבתי משפט ישראליים ובקשות לקבלת מידע בנושא נדחו, בטענה כי "המידע עלול לפגוע באינטרסים של ישראל ובקשרי החוץ שלה". כך משחקת ישראל בהצטיינות יתרה את תפקידה ככוח קולוניאלי, המשתלט על המידע ועל מקורותיו והופך אותו לנושא פנים-ישראלי פרטי, ובכך היא מבטלת את חלקו של העם הפלסטיני ואת זכותו למידע שעשוי לקבוע את אופיה של זכות השיבה: זכות ריקה מתוכן או זכות בת-מימוש.

ישראל אינה הגורם היחיד שאוחז במידע הזה. גם האו"ם מילא תפקיד לא מבוטל בנושא: ועדת הפיוס שהחלה לעבוד בדצמבר 1949 על פי החלטה 194, הוסמכה למפות ולתעד את בעלותם של הפליטים הפלסטינים על אדמות ורכוש בפלסטין. אבל האו"ם השאיר את הנתונים הללו חסויים בארכיונים הפזורים בכל רחבי העולם, ולא עשה בהם כל שימוש לטובת הפליטים. על פי מקורות רבים, הרשות הלאומית הפלסטינית קיבלה עותקים של הנתונים האלה, אך לא עשתה מאמצים רציניים לתבוע מישראל מידע על גורל הרכוש. במקום זה, הסתפקה באומדן הערך הכספי הכולל של הנכסים.

לסיכום, קיימות שתי גדות לשיבה: פלסטין מכאן והפליטים משם. שניהם נוכחים וקיימים, ולכן לא תיתכן שיבה סמלית או צורנית או פורמלית. הזכות ותוכנה ברורים. הצעד המתבקש הוא, שהפלסטינים ינסחו מחדש את משוואת זכות השיבה ועמודי התווך שלה: פלסטין האדמה ופלסטין הפליטים.

¹ הכותבת היא עורכת דין במרכז המשפטי עדאלה